

تبیین بازتاب جریان‌های اجتماعی دوره قاجار در اشعار ظهیرالدوله (با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف)

فائزه واعظ زاده^۱، مهین پناهی^{۲*}، مریم حسینی^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران

۲. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران

۳. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران

پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۰

دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۱۱

Explaining the Reflection of the Social Currents of the Qajar Period in the Poems of Zahir al-Dowleh (with Norman Fairclough's Critical Discourse Analysis Approach)

Faezeh Vaezzadeh¹, Mahin Panahi^{2*}, Maryam Hosseini³

1. Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, Al-Zahra University, Tehran, Iran

2. Professor of Persian Language and Literature, Al-Zahra University, Tehran, Iran

3. Professor of Persian Language and Literature, Al-Zahra University, Tehran, Iran

Received: 2023/12/02

Accepted: 2024/04/08

10.30473/il.2024.69821.1625

Abstract

Following the political and social developments of Iran during the Qajar period and considering the political and social status of Zahir al-Dowleh, the present research seeks to analyze how the social currents of this period are reflected in his poems. Therefore, the main question of the research is how the social currents of the Qajar period were reflected in the poems of Zahir al-Dowleh. In other words, the study aims to answer how the discourse order of this period was reproduced in his poems. To this end, Zahir al-Dowleh's poetry collection was evaluated using Norman Fairclough's critical discourse analysis approach at three levels: description (linguistic features of the text), interpretation (relationship between text and interaction) and explanation (relationship between interaction and social context). Also, Maxqda qualitative analysis software was used for statistical analysis of the findings. The results showed that the discursive order and the classification system of the Qajar period were manifested in Zahir al-Dowleh's discursive functions in different ways, such as selecting formal features (processes and participants) with experiential, relational and expressive value. The findings of the research indicate that Zahir al-Dowleh has created a counter-discourse by being with the people, from the position of a critic and ideator, and considers the way out of the ruling discourse to be the first movement of everyone towards awareness and then the fight against oppression.

Keywords: Discourse Analysis, Poetry of the Qajar Period, Mystical Poetry, Zahir Al-Dowleh, Norman Fairclough, Sociolinguistics.

چکیده

به دنبال تحولات سیاسی و اجتماعی ایران در دوره قاجار و با توجه به جایگاه سیاسی و اجتماعی ظهیرالدوله، پژوهش حاضر در پی تحلیل چگونگی بازتاب جریان‌های اجتماعی این دوره در اشعار وی است. بنابراین، پرسش اصلی پژوهش عبارت است از این که جریان‌های اجتماعی دوره قاجار چگونه در اشعار ظهیرالدوله بازتاب یافته و به عبارتی، نظم گفتمانی این دوره چگونه در اشعار او بازتولید شده است؟ برای رسیدن به پاسخ، مجموعه اشعار ظهیرالدوله با استفاده از رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان نورمن فرکلاف در سه سطح توصیف (ویژگی‌های زبانی متن)، تفسیر (رابطه بین متن و تعامل) و تبیین (رابطه بین تعامل و بافت اجتماعی) ارزیابی شد. همچنین برای تحلیل آماری یافته‌ها از نرم افزار تحلیل کیفی Maxqda استفاده شده است. نتایج نشان داد که نظم گفتمانی و نظام طبقه‌بندی دوره قاجار در کارکردهای گفتمانی ظهیرالدوله به شکل‌های مختلف و از جمله، با گزینش ویژگی‌های صوری (فرآیندها و مشارکان) دارای ارزش تجربی، رابطه ای و بیانی نمود یافته است. یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که ظهیرالدوله با همراهی با مردم، از جایگاه منتقد و ایده پرداز، پادگفتمان ایجاد کرده است و راه برون رفت از گفتمان حاکم را حرکت همگانی به سوی ظلم ستیزی و آگاهی می‌داند.

کلیدواژه‌ها: تحلیل گفتمان، شعر دوره قاجار، شعر عرفانی، ظهیرالدوله، نورمن فرکلاف، زبان‌شناسی اجتماعی.

*Corresponding Author: Mahin Panahi

Email: mpanahi@alzahra.ac.ir

* نویسنده مسئول: مهین پناهی

مقدمه

دوره قاجار را به دلیل تحولات عمیق سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، دروازه ورود نوسازی به ایران و به دنبال آن، تقابل سنت و مدرنیته دانسته‌اند. در این دوره به دلیل گسترش ارتباطات میان ایران و کشورهای غربی، ایران در زمینه‌های مختلف از آن کشورها تأثیر پذیرفت. این تأثیرات به دگرگونی و دگراندیشی‌هایی منجر شد و در نهایت، بارزترین نتیجه آن به شکل نهضت مشروطیت نمود یافت اما همانند هر تحول اجتماعی دیگر، در شکل‌گیری، گسترش و پیروزی انقلاب مشروطیت ایران نیز عوامل داخلی و خارجی بسیاری تأثیرگذار بودند. از جمله عوامل داخلی، شخصیت‌های دارای اعتبار و نفوذ بودند که با تکیه بر اعتبار و جایگاه اجتماعی خود در این تحولات همراه شدند.

نهضت مشروطیت یکی از حوادث مهم تاریخ ایران است که پایه‌های آن با قتل ناصرالدین‌شاه گذاشته شد. گرچه مدت‌ها پیش از آغاز این نهضت هم افکار آزادیخواهی در ایران وجود داشت، اما در اواخر دوران ناصرالدین‌شاه و دوران پادشاهی مظفرالدین‌شاه، عوامل رشد این نهضت فکری گسترش یافت که مهم‌ترین آن‌ها عبارت بودند از: نا به سامانی اوضاع اجتماعی و به ستوه آمدن مردم از جور و بیدادگری حکام و عمال استبداد و مأموران متجاوز دولت؛ بی‌لیاقتی و ضعف مظفرالدین‌شاه و فساد و غارتگری درباریان؛ قیام گروهی از روحانیون بر ضد دولت و دربار؛ نشر نوشته‌های بیدارکننده در روزنامه‌های اختر (چاپ استانبول)، حبل‌المتین (چاپ کلکته)، پرورش، ثریا و حکمت (چاپ مصر) و قانون (چاپ لندن) و شوق و هیجان گروهی از مردان و جوانان وطنخواه، پرشور و تشنه کامان عدالت و آزادی که با اساس حکومت‌های قانونی و حقوق اجتماعی مردم اروپا آشنایی داشتند (Safaii, 1985: 11).

این نهضت از نوع جنبش‌های آزادیخواهی طبقه متوسط شهرنشین بود. مهم‌ترین عناصر تعقل اجتماعی و ایدئولوژی آن نهضت را دموکراسی سیاسی یا لیبرالیسم پارلمانی می‌ساخت. در این جنبش، طبقات و گروه‌های مختلف مشارکت داشتند. عناصر اصلی و سازنده این نهضت را روشنفکران اصلاح‌طلب و انقلابی، بازرگانان ترقی‌خواه و روحانیان روشن‌بین معرفی کرده‌اند. روشنفکران و درس‌خواندگان جدید، نماینده تعقل سیاسی غربی و خواهان تغییر اصول سیاست و مروج نظام پارلمانی بودند. بازرگانان که فعالیت اقتصادی جدید را آغاز کرده بودند، به دنبال به

دست آوردن پایگاه اجتماعی تازه‌ای بودند. این طبقه با نیروی انگیزشی که نشانه هشیاری اجتماعی‌شان بود، در سیاست وارد شدند و در جهت مشروطه‌خواهی قدم بر می‌داشتند. روحانیان نیز با نوشتن رسالاتی، به تأویل شرعی و توجیه اصولی مفهوم مشروطیت برآمدند (Adamiyat, 1970: 2-4). در کنار گروه‌های فوق، حضور فرقه‌های صوفیانه و به خصوص فرقه نعمت‌اللهیه نیز چشمگیر بوده است؛ صفی‌علیشاه با پی‌ریزی شالوده انجمن اخوت در خانقاه صفی و برگزاری جلسات هفتگی مخفیانه، زمینه جمع شدن اهالی فکر و اندیشه را فراهم کرد، سپس ظهیرالدوله با علنی کردن انجمن اخوت، گام‌های بلندتری در زمینه پیروزی نهضت مشروطه برداشت. این دو شخصیت و به خصوص ظهیرالدوله، از رهبران تأثیرگذار این نهضت محسوب شده‌اند (Safaii, 1985: 136-164).

میرزا علی‌خان ملقب به ظهیرالدوله (۱۲۸۱-۱۳۴۲ هجری قمری)، با پشتوانه جایگاه سیاسی در دربار قاجار و پایگاه اعتقادی در طریقت صوفیانه صفی‌علیشاهی، با ایجاد تشکیلات روشنفکری و آزادی‌خواهانه، سهم وسیعی در پیشبرد جنبش مشروطیت داشت. او که در دوره‌های بعد سمت حاکمیت مازندران، همدان، کرمانشاه و گیلان را در کارنامه فعالیت‌های سیاسی خود داشت، به دلیل همراهی و همدلی با مشروطیت، از سوی دولت مشروطه به حاکمیت تهران منصوب شد؛ با این حال، عقاید سیاسی و اجتماعی ظهیرالدوله در تأسیس انجمن «اخوت» نمود و ظهور یافت. با تشکیل انجمن اخوت، به تدریج بسیاری از شخصیت‌های شناخته شده سیاسی آن دوره به عضویت آن درآمدند. این انجمن با تکیه بر اخلاق مداری، کانون فرهنگی رواج برادری و برابری بود و اصول شش‌گانه آن اگرچه با اصول طریقتی بی‌شبهت نبودند، اما میان خانقاه و انجمن اخوت تفاوت‌های زیادی وجود داشت. در حقیقت، ظهیرالدوله دو مقوله سیاست و طریقت را در کنار هم جمع کرده بود، به این معنی که ضمن دستگیری از مریدان در خانقاه صفی‌علیشاه، تفکرات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی خود را از طریق انجمن اخوت بسط و گسترش می‌داد. به طور کلی، عملکرد ظهیرالدوله و اعضای انجمن اخوت در تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به‌خوبی بیانگر سهم بالای تأثیرگذاری آنان در این تحولات وسیع و همه‌جانبه است.

ابزارهایی که ظهیرالدوله برای بیان افکار خود به کار می‌گرفت، متنوع و قابل توجه بوده است. او در انجمن اخوت

متن می‌داند» (Fairclough, 2009: 96- 97) که تحلیل یک گفتمان خاص، نیازمند تحلیل هر یک از این سه بُعد و روابط میان آن‌ها است؛ بنابراین، رویکرد فرکلاف نوعی تحلیل گفتمان متن‌محور و شامل دو شکل تحلیل زبان‌شناختی و تحلیل بینامتنی است. تحلیل زبان‌شناختی نشان می‌دهد که چگونه متون از نظام‌های زبانی به نحو گزینش گرانه بهره می‌گیرند و تحلیل بینامتنی وابستگی متن به تاریخ و جامعه را نشان می‌دهد (Fairclough, 2009: 122-121).

تبلور کارکردهای اجتماعی در متن «از طریق مؤلفه‌های خاصی به نام ساخت‌های گفتمان مدار انجام می‌شود» (Yar 160: 2007, Mohammadi). بر این اساس، گفتمان‌ها «مجموعه‌ای از کدها، اشیاء و افراد هستند که پیرامون یک نقطه کانونی تثبیت شده‌اند» (Muridi & Taghizadegan, 2011: 145).

تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف در سطح توصیف، متن را در سه محور «واژگان»، «دستور» و «ساخت‌های متنی» ارزیابی می‌کند و بر ده پرسش که می‌توان درباره یک متن مطرح ساخت، سازمان یافته است. این پرسش‌ها در محور واژگانی کلمات و در محور دستور، جملات را از لحاظ دارا بودن ارزش‌های تجربی، رابطه‌ای و بیانی ارزیابی می‌کنند، از جمله: کلمات واجد کدام ارزش‌های تجربی/ رابطه‌ای یا بیانی هستند؟ در کلمات از کدام استعاره‌ها استفاده شده است؟ چه نوع فرآیندها و مشارکینی مسلط هستند؟ آیا از ضمیرهای «ما» و «شما» استفاده شده است؟ از کدام وجه‌ها (خبری، پرسشی، دستوری و امری) استفاده شده است؟ و غیره. ویژگی‌های صورتی (مضامین، فرآیندها و مشارکان) دارای «ارزش تجربی» با دانش و اعتقادات تولیدکننده متن مرتبط است، ویژگی‌های صورتی دارای «ارزش رابطه‌ای» با روابط اجتماعی و ویژگی‌های صورتی دارای «ارزش بیانی» با فاعل‌ها و هویت‌های اجتماعی سر و کار دارند. در محور ساخت‌های متنی بحث بر سر این است که در متن از کدام قراردادهای تعاملی استفاده شده است و متن واجد چه نوع ساخت‌های گسترده‌تری است؟ (Fairclough, 2009: 172-170).

در استفاده از این رویکرد، اگرچه محقق ناگزیر است اصول اولیه را بپذیرد، اما این امکان برای هر محقق وجود دارد که برای تحلیل خویش، میان عناصر مختلف تحلیل گفتمان و حتی دیدگاه‌های تحلیلی غیر گفتمانی تلفیق ایجاد

مجله‌ای به نام «مجموعه اخلاق» منتشر می‌کرد، با موسیقی آشنایی کامل داشت و در مناسبت‌هایی برای انجمن اخوت آهنگ می‌ساخت و برای بیان نظرات خود از «نمایش» نیز بهره می‌گرفت. ابزار مهم دیگر وی شعر و ادبیات بود که بر این اساس، آثاری از او بر جای مانده است (صفایی، ۱۳۵۷: ۷۷-۱۰۴).

در تحقیق حاضر اشعار ظهیرالدوله بر مبنای راهبردهای کارآمد «تحلیل گفتمان انتقادی» نورمن فرکلاف ارزیابی شده تا چگونگی بازتولید نظم گفتمانی ایران عصر قاجار در اشعار ظهیرالدوله و راهکارهای او برای برون‌رفت از گفتمان و یا گفتمان‌های حاکم آن روزگار نشان داده شود.

مبانی نظری پژوهش

تحلیل گفتمان^۱ رویکردی بین‌رشته‌ای است که «به بررسی الگوهای زبانی درون متن و ارتباط میان زبان و بافت اجتماعی و فرهنگی متن می‌پردازد» (Paltridge, 2019: 14). این نظریه در مسیر رشد خود به شاخه‌های مختلفی تقسیم شده است. در این میان، رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی، سیری تکوینی از تحلیل گفتمان در مطالعات زبان‌شناختی است که از چهار مفهوم بنیادین قدرت، جهان‌بینی، زبان و ایدئولوژی بحث می‌کند و به دنبال انتقال مفهوم ساختار، از سطح جمله و روابط دستوری به سطح بزرگ‌تر متن است (Mills, 2012: 171). هدف رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی آشکار کردن روابط پنهان قدرت و فرآیندهای ایدئولوژیکی موجود در متون زبانی است و به این معنا انتقادی است که «قصد دارد نقش کردارهای گفتمانی در حفظ و بقای جهان اجتماعی، از جمله آن دسته از روابط اجتماعی را که توأم با مناسبات قدرت نابرابرند، آشکار کند» (Yazdi, 2017: 117).

در تحلیل گفتمان انتقادی چند رویکرد مهم وجود دارد اما «رویکرد فرکلاف مدرن‌ترین نظریه‌ها و روش‌ها را برای تحقیق در حوزه ارتباطات، فرهنگ و جامعه داراست» (Phillips & Jorgensen, 2011: 110). فرکلاف بر این باور است که «کاربرد زبان در لایه لای روابط و فرآیندهای اجتماعی محصور شده است. روابط و فرآیندهایی که... از جمله آن‌ها می‌توان به صورت‌های زبانی که در متن ظاهر می‌شوند، اشاره کرد... و گفتمان را مجموعه‌ای از سه عنصر عمل اجتماعی، عمل گفتمانی (تولید، توزیع و مصرف متن) و

کند و به این ترتیب به فهم گسترده‌تری از موضوع دست یابد (Phillips & Jorgensen, 2011: 4).

اهمیت و ضرورت پژوهش

تحلیل انتقادی گفتمان اشعار ظهیرالدوله از چند جهت اهمیت ویژه می‌یابد: ۱- دوره قاجار، به دلیل تحولات عمیق سیاسی، اجتماعی و فرهنگی یکی از مقاطع مهم تاریخ و فرهنگ و در حقیقت نقطه عطفی در تاریخ معاصر ایران است. ۲- ظهیرالدوله یکی از مهم‌ترین و تأثیرگذارترین رجال سیاسی و فرهنگی دوره قاجار است که هر دو جنبه سیاست و طریقت را در خود جمع کرده است. بنابراین، بررسی شعر ظهیرالدوله با رویکرد تحلیل انتقادی گفتمان، به شناخت ابعاد و زوایای تاریک اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایرانیان و گفتمان‌های حاکم در دوره قاجار منجر خواهد شد.

پیشینه پژوهش

در حوزه تحلیل گفتمان انتقادی تاکنون کتاب‌های مختلفی به زبان فارسی نوشته و یا از زبان‌های دیگر ترجمه شده است، از جمله: کتاب «گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی» (یارمحمدی، ۱۳۸۳) که نویسنده در آن سعی کرده است ابعاد تحلیل گفتمان و تحلیل گفتمان انتقادی را تبیین و تفاوت‌های این دو رویکرد را روشن کند. در میان تحقیقات دانشگاهی ایران نیز رساله دکتری آقا گل زاده (۱۳۸۱) و سپس کتاب وی (۱۳۸۵) و همچنین رساله دکتری سلطانی (۱۳۸۳) و سپس کتاب او (۱۳۸۵) ضمن این که از نخستین تحقیقات حوزه گفتمانی محسوب می‌شوند، زمینه ساز انجام پژوهش‌های متعدد با این رویکرد شده اند. آثار ادبی منشور و منظوم متعدد فارسی با رویکرد تحلیل گفتمان انتقادی بررسی شده‌اند که پرداختن به همه موارد الزامی به نظر نمی‌رسد.

در زمینه شناخت ظهیرالدوله و معرفی آثار وی تحقیقاتی انجام شده است. از جمله در مقدمه کتاب «خاطرات و اسناد ظهیرالدوله» به کوشش ایرج افشار (۱۳۵۱) و همچنین، در مقدمه کتاب «مجموعه اشعار ظهیرالدوله» به کوشش سیف‌الله وحیدنیا (۱۳۶۳). ابراهیم صفایی در دو کتاب «ده نفر پشت‌تاز» و «رهبران مشروطه» فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی او را تشریح کرده و به خصوص در کتاب «رهبران مشروطه» بیشتر روی فعالیت‌های صوفیانه و اجتماعی او در «انجمن اخوت» متمرکز شده است. بهمن شعبان زاده لمر (۱۳۸۶) در مقاله‌ای با عنوان «میرزا علی‌خان ظهیرالدوله

حکمران اصلاح خواه و درویش دموکرات» به فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ظهیرالدوله پرداخته است. مقاله «ظهیرالدوله: نوسازی تصوف با اغراض تجدد در انجمن اخوت» نوشته محیی‌الدین قنبری و صبا فدوی (۱۳۹۵) به رویه‌های متصوفه در برابر تحولات دوره قاجار و تشکیل انجمن اخوت پرداخته و آن را متمایز از انجمن‌های فراماسیون معرفی کرده است. مقاله «طریقت صفی‌علیشاهی نمونه‌ای از پیوند طریقت و سیاست در عصر قاجار» نوشته رضا دهقانی و علی‌اصغر چاهیان بروجنی (۱۳۹۷) به نقش صفی‌علیشاه در جلب اعتماد حکومت قاجار و سپس گسترش عرفان اجتماعی به وسیله ظهیرالدوله پرداخته است؛ با این حال، بررسی پیشینه نشان می‌دهد که تا کنون اشعار ظهیرالدوله از دیدگاه تحلیل انتقادی گفتمان و هیچ دیدگاه دیگری بررسی و ارزیابی نشده است.

روش پژوهش

این پژوهش بر مبنای راهبردهای کارآمد «تحلیل گفتمان انتقادی» نورمن فرکلاف، در سه سطح توصیف، تفسیر و تبیین انجام شده است. در سطح توصیف، از مجموعه اشعار ظهیرالدوله، ایات دارای ساخت‌های گفتمان مدار شناسایی و مؤلفه‌های (واژگان و مفاهیم) مرتبط با انواع گفتمان‌ها استخراج شده اند. سپس با استفاده از نرم افزار تحلیل کیفی Maxqda^۱ انواع گفتمان‌های موجود در این اشعار، بر اساس موضوعات شکل دهنده آن‌ها و با توجه به کاربرد مؤلفه‌های مرتبط با آن‌ها، طبقه‌بندی و تحلیل آماری شده‌اند. در این سطح واژگان و جملات از جهت دارا بودن ارزش‌های بیانی و رابطه‌ای ارزیابی شدند که در اشعار ظهیرالدوله، هویت بخشی مشارکان، کاربرد وجه‌های جمله (خبری، پرسشی و امری) و بهره‌گیری از الگوهای متفاوت جمله را شامل شده است.

رویکرد فرکلاف در سطح تفسیر، برای بررسی رابطه متن با بافت تاریخی و اجتماعی آن، از رویکرد بینامتنیت استفاده می‌کند. بر این اساس، تحقیق حاضر در سطح تفسیر، وابستگی اشعار ظهیرالدوله با گفتمان‌ها و متن‌های قبل از خود از جهت استفاده از «ژانرهای از پیش موجود» و «بینامتنیت» را ارزیابی کرده است.

به دلیل این که تحلیل گفتمان در سطح تبیین، بر شناسایی ساختارها و روابط فرهنگی و اجتماعی تأکید می‌کند

۱. نرم افزار مکس کیودا برنامه‌ای کاربردی ویژه تحقیق کیفی است که محیط مناسبی را برای تحلیل محتوای متن فراهم می‌کند.

- ۲- تاریخ صحیح بی دروغ، درباره وقایع مرتبط با کشته شدن ناصرالدین شاه به دست میرزا رضای کرمانی.
- ۳- دفتر مکتوبات ظهیرالدوله، شامل نامه‌های مبادله شده در مدت حکمرانی ظهیرالدوله در گیلان، مازندران و کرمانشاه.
- ۴- سفرنامه و یادداشت‌های حکومت همدان، درباره تاریخ و جغرافیای همدان و اقدامات ظهیرالدوله در این شهر.

ب- آثار ادبی و عرفانی

- ۱- مجمع الاطوار: مجموعه شعری و بر وزن مخزن الاسرار نظامی، با محتوای اخلاقی و عرفانی.
- ۲- چنته صفا: رساله‌ای منظوم به انضمام شرح حال ظهیرالدوله در ابتدای آن.
- ۳- فرقان الفقرا: اثری مشترک از ظهیرالدوله و صفی‌علیشاه.
- ۴- روح الارواح: اثری منثور درباره ارواح.
- ۵- منظومه رعنا و زیبا: منظومه‌ای بر وزن خسرو و شیرین نظامی، با محتوای اخلاقی، اجتماعی و عرفانی.
- ۶- منظومه سبحة صفا: منظومه‌ای بر وزن مثنوی معنوی مولانا.
- ۷- مجموعه اشعار میرزا علی خان ظهیرالدوله (شامل رساله‌های سبحة صفا، رعنا و زیبا، مجمع الاطوار و واردات).
- ۸- ظهیرالدوله در «چنته صفا» از آثار دیگری نیز نام برده است، شامل: مرآت الصفی (بر وزن مثنوی معنوی و در بیان حالات برخی از عرفای بزرگ)، آیت العشاق (اقتباس ظهیرالدوله از تفسیر صفی‌علی شاه) و بورژمیه، اما امروزه نشانی از آن‌ها در دست نیست.

تحلیل گفتمان اشعار ظهیرالدوله

چنان که اشاره شد، تبلور کارکردهای اجتماعی در متن گفته از طریق مؤلفه‌های خاصی به نام ساخت‌های گفتمان‌مدار انجام می‌شود. اگرچه ساختارهای گفتمان‌مدار، تمامی اجزای صوری متن را شامل می‌شود، اما برخی از آن‌ها در متن برجسته‌تر هستند که تأکید اصلی تحلیل گفتمان بر این اجزای برجسته متن است.

سطح توصیف: متن

تحلیل گفتمان انتقادی فرکلاف در سطح توصیف، ویژگی‌های صوری و زبانی متن (از جمله فرآیندها و مشارکان) را ارزیابی می‌کند. بر این اساس، مجموعه‌های شعری ظهیرالدوله به تفکیک از نظر ویژگی‌های زبانی و صوری مورد ارزیابی قرار گرفته‌اند.

و نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای اجتماعی موجب پدید آمدن متن شده‌اند، در این سطح «وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی»، «نظام طبقاتی» و «وضعیت عرفان و تصوف» در دوره قاجار به صورت اجمالی بررسی و تحلیل شده تا چگونگی بازتاب جریان‌های سیاسی و اجتماعی دوره قاجار در اشعار ظهیرالدوله را تبیین کند.

تحلیل و بررسی

میرزا علی‌خان (ظهیرالدوله) وزیر تشریفات دربار قاجار، همچنین داماد ناصرالدین‌شاه پس از آشنایی با صفی‌علیشاه، قطب سلسله نعمت‌اللهیه، یکی از مریدان و پیروان سرسخت او شد و به دلیل ویژگی‌های شخصیتی پس از مدتی از سوی صفی‌علیشاه لقب «مصباح‌الولایه» گرفت (Modaresi, 18: 2009, Charadehi). پس از درگذشت صفی‌علیشاه، بنا بر وصیت او و موافقت پیروانش، ریاست سلسله نعمت‌اللهیه به ظهیرالدوله واگذار و او از آن پس، به عنوان قطب این سلسله معرفی شد.

ظهیرالدوله در درون فرقه صفی‌علیشاهی تشکیلات جدیدی به نام «انجمن اخوت» تأسیس کرد که نخستین مجمع سازمان‌یافته در ایران بود (Muaier al-Mamalek, 110-111: 2010). نشان انجمن اخوت تا حدودی یادآور نشان انجمن فراماسونری ایران است. در واقع، در انجمن اخوت سنت‌های صوفیانه با سنت‌های فراماسونی تا حدودی برخورد داشتند و به ویژه که در آن زمان افراد زیادی با اندیشه‌های صوفیانه خود به عضویت این انجمن درآمده بودند (Zarinkoub, 1966: 122) اما شیوه انتخاب اعضای انجمن و انطباق آن با حروف ابجد نام حضرت علی (ع) و همچنین ترکیب دوازده نفره اعضای هیئت‌مدیره انجمن و بالاتر از آن، اصول شش‌گانه انجمن اخوت (شامل تعظیم امرالله، شفقت خلق‌الله، خدمت اهل‌الله، بذل نفس فی سبیل‌الله، کتمان سرالله و اطاعت ولی‌الله) ماهیت وجودی و هدف آن را از انجمن‌های دیگر متمایز کرده است.

آثار ظهیرالدوله

به طور کلی، آثار برجای مانده از ظهیرالدوله به دو دسته: الف- تاریخی؛ ب- ادبی و عرفانی قابل طبقه‌بندی است.

الف- آثار تاریخی

- ۱- سفرنامه ظهیرالدوله به همراهی مظفرالدین شاه به اروپا، شامل مشاهدات و تجربیات او در این سفر.

رساله سبحة صفا

مثنوی سبحة صفا بر وزن مثنوی معنوی مولانا در ۱۸۷۹ بیت سروده شده است. این رساله شامل ۲۵ حکایت گوناگون با موضوعاتی در باب زندگی شاعر، حکایاتی در باب بزرگان دین، مردمان عادی و حکایاتی در باب حیوانات است که در کمک به ابلاغ مفاهیم عارفانه به کار گرفته شده‌اند. گذشته از وزن، سبک داستان‌پردازی اثر نیز به سبک مولانا و به شیوه داستان در داستان است.

در این رساله ۲۱ مؤلفه مرتبط با گفتمان اعتقادی شاعر (ستایش خداوند، آیات و احادیث، باورها و شخصیت‌های دینی) و ۳۰ مؤلفه مرتبط با گفتمان عرفانی او (شخصیت‌ها و مفاهیم عرفانی) به کار گرفته شده است. ظهیرالدوله از ۱۱ مؤلفه مرتبط با گفتمان اجتماعی (وقایع تاریخی و آداب و رسوم روزگار) نیز بهره گرفته است. همچنین ۱۸ مورد نظرات شخصی و نصایح او (به خود و به دیگران) مشاهده می‌شود.

جدول ۱. درصد فراوانی مؤلفه‌های مرتبط با گفتمان‌های موجود در سبحة صفا

ردیف	مقوله اصلی	موضوعات مرتبط	درصد مؤلفه‌ها
۱	گفتمان اعتقادی	- خداوند و شخصیت‌های معنوی - آیات و احادیث - باورهای دینی و اعتقادی	۰/۲۶
۲	گفتمان عرفانی	- باورها و مفاهیم عرفانی - شخصیت‌های عرفانی	۰/۳۷
۳	گفتمان اجتماعی	- وقایع تاریخی - آداب و رسوم	۰/۱۴
۴	نصایح ظهیرالدوله	- نصیحت به خود و نصیحت به دیگران	۰/۲۳

منظومه رعنا و زیبا

این اثر شامل ۳۶۰۴ بیت، بر وزن خسرو و شیرین نظامی و دربرگیرنده مضامین اخلاقی، اجتماعی و عرفانی است که با ستایش خداوند، نعت پیامبر (ص)، منقبت امیرالمؤمنین (ع) و یازده امام معصوم آغاز شده است. ظهیرالدوله ۳۷ تن از بزرگان عرفان و تصوف از گذشته تا روزگار خود را نیز مدح کرده است.

مؤلفه‌های مرتبط با گفتمان اجتماعی این اثر با حدود ۴۹

مؤلفه بیشترین میزان کاربرد را به خود اختصاص داده‌اند، شامل: شخصیت‌ها و وقایع تاریخی، آداب و رسوم اجتماعی و اشاره به برخی از نمادهای مدرنیته در روزگار شاعر (رای جمهور، قانون و عدالت). گفتمان اعتقادی با حدود ۴۵ مؤلفه مرتبط، دومین جایگاه فراوانی کاربرد را دارد، شامل: شخصیت‌های معنوی (خداوند و بزرگان دینی)، باورهای اعتقادی و آداب و رسوم دینی و مذهبی و غیره. گفتمان عرفانی ظهیرالدوله را در این اثر حدود ۴۲ مؤلفه اختصاصی، شامل نام بزرگان عرفان و تصوف از گذشته‌های دور تا روزگار شاعر، تشکیل داده است. در این منظومه گفتمان فرهنگی شاعر در قالب ۸ مؤلفه شامل داستان‌های کهن، به‌کارگیری اشعار دیگر شاعران و ضرب‌المثل‌های رایج، نمود یافته است. نصایح اخلاقی و اجتماعی ظهیرالدوله نیز در این اثر چشمگیر و شامل ۱۱ مؤلفه است.

جدول ۲. درصد فراوانی مؤلفه‌های مرتبط با انواع گفتمان در مثنوی رعنا و زیبا

ردیف	مقوله اصلی	موضوعات مرتبط	درصد مؤلفه‌ها
۱	گفتمان اجتماعی	- شخصیت‌ها و وقایع تاریخی - آداب و رسوم اجتماعی - نمادهای مدرنیته	۰/۳۲
۲	گفتمان اعتقادی	- ستایش خداوند و بزرگان دین - باورهای دینی - آداب و رسوم دینی و مذهبی	۰/۲۹
۳	گفتمان عرفانی	- شخصیت‌های عرفانی	۰/۲۷
۴	گفتمان فرهنگی	- داستان‌های کهن و ضرب‌المثل‌ها و غیره	۰/۵
۵	نصایح ظهیرالدوله	- نصایح اخلاقی و اجتماعی	۰/۷

مثنوی مجمع‌الاطوار

این مجموعه شامل ۷۷۸ بیت، بر وزن مخزن‌الاسرار نظامی است. شروع این اثر با ستایش خداوند و نعت پیامبر (ص) و خلفای اربعه و سپس، طلب یاری از امیر مؤمنان (ع) در همه زمینه‌ها و طلب همت از آن حضرت برای اتمام این منظومه

رساله واردات

این رساله در ۸۶۹ بیت سروده شده و در آن بالاترین بسامد کاربرد به مؤلفه‌های مرتبط با گفتمان اجتماعی، با فراوانی ۱۱۴ مورد، اختصاص یافته و بیشتر بیانگر گفتمان اجتماعی شاعر است، اما در خلال مباحث، گفتمان‌های دیگر نیز بدان راه یافته‌اند، از جمله: گفتمان اعتقادی، گفتمان عرفانی و گفتمان فرهنگی. اولین بحث ظهیرالدوله ماجرای دیدار او با یک ایرانی دیگر در یکی از شهرهای روسیه و گفت‌وگوی آن‌ها بر سر انواع امنیت، عدالت و دل‌خوشی‌های متعدد است که در آنجا وجود داشته، اما در ایران وجود نداشته است؛ از جمله امنیت: «بین کس را به کس آزار و کین نیست/ دل و جانی در آزار و غمین نیست- بهشت اینجاست کآزاری نباشد/ کسی را با کسی کاری نباشد» (ظهیرالدوله، ۱۳۶۳: ۲۹۷)؛ «ستم و بی‌عدالتی: کجا عادل پسندد این ستم‌ها/ نمی‌بینی مگر این بیش و کم‌ها- نمی‌بینی مگر بر مسند ناز/ یکی را و یکی با غصه دمساز- یکی صد جامه دارد جمله دیبا/ یکی را عور می‌بینی سراپا... یکی را غله می‌پوسد در انبار/ یکی از قحط نان جانش در آزار... یکی شد متکی بر مسند جم/ یکی از شدت تعظیم شد خم» (همان: ۲۹۹). فرد مقابل شاعر، این که مملکت ما عاری از این نعمت‌هاست و این وضعیت را به بی‌عدالتی خداوند منتسب می‌کند، اما ظهیرالدوله با بحثی مفصل سعی دارد که حساب عدالت خداوند را از ظلم بندگان متمایز کند و به مخاطب بقبولاند که تا زمانی که ما خودمان طالب و جاذب ظلم ظالم باشیم، وضعیت همین است. بخشی از این منظومه به بیان انواع ناهنجاری و نابسامانی‌های اجتماعی اختصاص یافته است. به‌طور کلی، محتوای این اثر ناشی از هجوم موضوعات مختلف به ذهن و فکر شاعر و بیانگر نارضایتی او از اوضاع اجتماعی و فرهنگی جامعه ایرانی آن روزگار، از جمله انواع ظلم‌ها، کلاه‌برداری‌ها، تعصبات خشک، خرافات و کج فهمی‌ها است. در ادامه، ظهیرالدوله چشم‌اندازی از وضعیت اروپا ترسیم کرده است: «در آن مملکت که از اسلام بویی/ نرفته است و نباشد گفت‌وگویی- نه از ملا نه از شیخ و نه از شاب/ نه از مسجد نه از منبر نه محراب- نه قرآن در میانشان هست حاکم/ نه پیغمبر شناسند و نه قائم- همه کافر ولی در کافرستان/ تو بینی انجمن‌ها بهر حیوان... خدایا ما ز حیوان کمترستیم/ سگ بی صاحب و بی یاورستیم... همه باید ز قحط نان بمیریم/ همه قربانی شاه و وزیریم- مگر این پادشاه و این وزیران/ نمی‌باشند خود از خلق ایران؟- مسلمانی چه شد؟ ایران کجا رفت؟/ بر این بیغوله ویران چه‌ها رفت؟»

است. ظهیرالدوله در این اثر به موضوعات مرتبط با عرفان و تصوف (تعریف درویش، اخلاق اهل طریقت و غیره) پرداخته و با آوردن حکایت‌هایی به شیوه داستان در داستان، ضمن ایجاد تنوع محتوا، گفتمان‌های دیگر مانند گفتمان اعتقادی، اجتماعی و فرهنگی را نیز در آن وارد کرده است.

گفتمان عرفانی مجمع‌الاطوار از حدود ۸۱ مؤلفه مرتبط با آن (شامل شخصیت‌ها و آداب و رسوم صوفیانه) تشکیل شده است. در این اثر حدود ۳۴ مؤلفه به گفتمان اعتقادی (شامل شخصیت‌ها، باورها و آداب و رسوم دینی و مذهبی) و حدود ۲۱ مؤلفه به گفتمان اجتماعی (شامل شخصیت‌ها، وقایع تاریخی و آداب و رسوم اجتماعی) اختصاص یافته است. در مجمع‌الاطوار ۷ مؤلفه به داستان‌های کهن و برخی از باورهای عامیانه مرتبط و بیانگر گفتمان فرهنگی ظهیرالدوله است. همچنین ۱۸ مؤلفه را نظریات شخصی و نصایح او در باب موضوعات اخلاقی و اجتماعی تشکیل داده است.

جدول ۳. درصد فراوانی مؤلفه‌های مرتبط با گفتمان‌های موجود در مجمع‌الاطوار

ردیف	مقوله اصلی	موضوعات مرتبط	درصد مؤلفه‌ها
۱	گفتمان عرفانی	- شخصیت‌های عرفانی	۰/۵۰
		- باورها و مفاهیم عرفانی	
		- آداب و رسوم صوفیانه	
۲	گفتمان اعتقادی	- ستایش خداوند و بزرگان دین	۰/۲۱
		- باورهای دینی	
		- آداب و رسوم دینی و مذهبی	
۳	گفتمان اجتماعی	- شخصیت‌ها و وقایع تاریخی	۰/۱۳
		- آداب و رسوم اجتماعی	
۴	گفتمان فرهنگی	- داستان‌های کهن و باورهای عامیانه	۰/۵
۵	نصایح ظهیرالدوله	- نصیحت به خود و دیگران	۰/۱۱

بیانگر گفتمان فرهنگی ظهیرالدوله است، شامل: ضرب‌المثل‌های رایج و به‌کارگیری اشعار دیگر شاعران. بخش قابل توجه دیگر در این رساله نظرات شخصی و نصایح ظهیرالدوله و به‌گونه‌ای دعوت مردم به تفکر درباره مسائل مختلف اجتماعی و فرهنگی شامل ۵۳ مؤلفه است: «نباید خود قبول ظلم کردن / به بند بندگی گردن نهادن؛ نه بابا چشم بگشا فکر بنما / به هوش آ فکر بنما چشم بگشا» (همان: ۳۱۶) و نمونه‌های فراوان دیگر.

گزینش لغات و تعبیرات خاص در اشعار ظهیرالدوله

نام دهی و هویت بخشی با هدف ارزش گذاری

انتخاب و کاربرد واژه‌ها بیانگر ارزش‌های بیانی متن است، به این معنی که تولیدکننده متن با تکیه بر جهان بینی خود، هویت‌هایی را برای افراد و فعالیت‌ها تعیین و بر همین اساس، آن‌ها را گروه‌بندی و ارزش گذاری می‌کند. «انتخاب و کاربرد نام برای اشخاص و اشیاء و فعالیت‌ها، منعکس کننده دیدگاه خاصی است که می‌تواند هم بار منفی داشته باشد هم مثبت» (Yar Mohammadi, 2007: 161). نام‌گذاری به‌طور معمول در مورد مشارکان یک متن به کار می‌رود که در زبان‌شناسی نوین از طریق گروه‌های اسمی شناخته می‌شوند. در اشعار ظهیرالدوله هویت بخشی مشارکان از طریق نامدهی و در دو گروه مثبت و منفی قابل دسته‌بندی هستند.

گروهی از مشارکان با نامدهی و هویت‌بخشی مثبت در اشعار ظهیرالدوله نمود یافته‌اند، شامل خداوند، پیامبر (ص)، بزرگان دین و عرفان و همچنین، شخصیت‌های مثبت پیرامونی او (پادشاه عطابخش و عادل، وزیر امین و با اخلاص، صوفی حقیقی). نامدهی و هویت‌بخشی منفی ظهیرالدوله نیز شامل مفهوم کلی شاه، وزیر و امیر (شه سازد غله انبار، وزیر دزد و مردمی خوار، امیران خون خلق خورده و نمونه‌های دیگر)، صوفیان غیر حقیقی، دزدان و راهزنان و مردم عوام و لابلالی است. در این میان، ظهیرالدوله منفی‌ترین نام را به گروه مردمان ناآگاه اختصاص داده است. گویی در میان انواع ویژگی‌های منفی، او نادانی و ناآگاهی را هرگز بر نمی‌تابد: «بلی تا خلق خر هستند ناچار / بیایدشان همی پالان و افسار» (ظهیرالدوله، همان: ۳۱۱) و نمونه‌های دیگر.

به‌کارگیری ضمایر با اهداف خاص

یکی دیگر از ساخت‌های گفتمانی، کاربرد ضمایر با اهداف

(ظهیرالدوله، همان: ۳۲۴-۳۲۵) و به این ترتیب، با یک مقایسه ضمنی از اوضاع و شرایط ایران در برابر اروپا، مراتب تأسف خویشت را ابراز می‌کند و در نهایت، نتیجه می‌گیرد که: «بلی تا خلق خر هستند ناچار / بیایدشان همی پالان و افسار» (همان: ۳۱۱). در آخرین ابیات این مجموعه، ظهیرالدوله از مخاطبان عذرخواهی می‌کند که برایشان از کرامات خود سخن نگفته و همچون برخی از عارفان، انالله و انا الحق نگفته است. در این اثر برخی از نمادهای مدرنیته نیز به کار گرفته شده است، مانند هواپیما، تلگراف و بی‌سیم.

جدول ۴. درصد فراوانی مؤلفه‌های مرتبط با گفتمان‌های موجود در رساله واردات

ردیف	مقوله اصلی	موضوعات مرتبط	درصد مؤلفه‌ها
۱	گفتمان اجتماعی	- شخصیت‌ها و وقایع تاریخی - آداب و رسوم - نمادهای مدرنیته	۰/۵۳
۲	گفتمان عرفانی	- شخصیت‌های عرفانی - باورها و مفاهیم عرفانی - آداب و رسوم صوفیانه	۰/۱۳
۳	گفتمان اعتقادی	- ستایش خداوند و بزرگان دین - باورهای دینی - آداب و رسوم دینی و مذهبی	۰/۶
۴	گفتمان فرهنگی	- ضرب‌المثل‌ها و اشعار دیگر شاعران	۰/۳
۵	نصایح و نظرات شخصی ظهیرالدوله	- روشنگری و نصیحت به اصناف مختلف و عموم مردم	۰/۲۵

گفتمان عرفانی واردات شامل ۲۹ مؤلفه مرتبط با شخصیت‌ها و باورهای عرفانی ظهیرالدوله است. گفتمان اعتقادی این اثر شامل ۱۳ مؤلفه مرتبط با شخصیت‌های معنوی (خداوند، پیامبران و بزرگان دین) و آداب و رسوم و باورهای دینی است. همچنین، ۶ مؤلفه در رساله واردات

بیانگر اقتدار گوینده آن است. در اشعار ظهیرالدوله نمونه‌های این اقتدار به وفور دیده می‌شود: «بود مرشد کسی کاندر زمانه/ به حسن خلق خود باشد نشانه...- همین باشد که گفتم مطلب راست/ تو گر کج می‌روی دیگر نه بر ماست» (ظهیرالدوله، همان: ۳۳۳) و نمونه‌های دیگر.

در وجه امری و پرسشی نیز اگرچه طلب و خواستن مطرح است، خواه این طلب از نوع «کنش» باشد و یا برای «دریافت اطلاعات» از دیگری، معمولاً از جایگاه قدرت انجام می‌شود (Fairclough, 2009: 192- 193). در اشعار ظهیرالدوله وجه امری در قالب نصایح متعدد و مقتدرانه وی به‌خوبی نمود یافته‌اند؛ مانند: «نه بابا چشم بگشا فکر بنما/ به هوش آ فکر بنما چشم بگشا» (همان: ۳۱۶).

وجه پرسشی اشعار ظهیرالدوله با بحث «اغراض ثانویه» مرتبط است که در زبان‌شناسی با عنوان «کنش غیر مستقیم گفتار» شناخته شده است، به این معنی که «در یک کنش گفتاری غیر مستقیم، منظور گوینده همان نیست که می‌گوید، بلکه آن است که در ذهن دارد» (Agha Golzadeh, 2008: 32)؛ بنابراین، جمله‌های پرسشی ظهیرالدوله هم‌زمان دارای دو ارزش تجربی (بیانگر نوع نگرش او به هستی) و رابطه‌ای (نشان‌دهنده ارتباط ظهیرالدوله با مخاطبان) است: «کجا حق کرد شخصی صاحب افسر/ برای سلطنت با توپ و لشکر؟- کجا گفت این امیر و آن اسیر است؟ کجا گفت آن وزیر و این فقیر است؟» (ظهیرالدوله، همان: ۳۰۱) و نمونه‌های دیگر.

سطح تفسیر: کردار گفتمانی

کردار گفتمانی «فرایندی است که افراد از زبان برای تولید و مصرف متن استفاده می‌کنند و فقط از این طریق است که متن‌ها به وجود می‌آیند و به وسیله کردار اجتماعی شکل می‌گیرند» (Fairclough, 2009: 71). تحلیل انتقادی گفتمان در سطح تفسیر به کردار گفتمانی می‌پردازد که حلقه اتصال متن و کردار اجتماعی است. بنابراین، در این سطح، کانون توجه بر نحوه اتکای مؤلف متن بر گفتمان‌ها و ژانرهای از پیش موجود برای تولید متن است (Phillips & Jorgensen, 2011: 121).

ظهیرالدوله و ژانرهای از پیش موجود

ظهیرالدوله مجموعه‌های شعری خود را با نگاهی به آثار بزرگان عرفان و ادب تدوین کرده است. مثنوی «سبحة

خاص است. در این میان، ضمیرهای «ما» و «شما» و شیوه انتخاب آن‌ها به دلیل این که به روابط «قدرت» و «همبستگی» مرتبط است، جنبه گفتمانی دارند (Fairclough, 2009: 194). در اشعار ظهیرالدوله کاربرد ضمیر «ما» پرسامد است و او با استفاده از این ضمیر، خود را بخشی از دردمندان و محرومان جامعه و شریک آلام آنان قلمداد کرده است: «چو ما بی‌درد و بی‌درمان که دیده‌... چو ما بی‌دین و بی‌ایمان که دیده؟ چو ما کشور خراب و ملک ویران/ چو ما بیچاره یعنی اهل ایران» (همان: ۳۲۰) اما هنگام طرح مباحث اعتقادی از ضمیر «من» بهره گرفته و در به‌کارگیری این ضمیر نیز تفاوت جایگاهی وجود دارد، به این معنی که او گاهی از جایگاه تواضع صوفیانه و خود کم‌انگاری «من» را به کار برده: «که باشم من که گویم من حق استم/ ز قید جبه و تن مطلق استم» (همان: ۳۴۳) و گاه از جایگاه خودبرتربانگاری که بیانگر اعتقاد راسخ او نسبت به باورهای اعتقادی وی است، ضمیر «من» را به کار برده است: «من این استم که بینی خوب یا بد/ اگر داری قبولم یا کنی رد» (همان).

بهره‌گیری از الگوهای متفاوت جمله

به‌کارگیری مجهول در برابر معلوم و برعکس

نظریه «تسلط»^۱ بر این باور است که افعال معلوم و جملات ساده شاخص‌هایی از زبان است که «معمولاً اعتمادبه‌نفس یا قاطعیت یا ایمان و اعتقاد پابرجای شخص را به آنچه بیان می‌کند، نشان می‌دهد» (Rahbar; Mahmoudi Bakhtiari, 2011: 138). بررسی مجموعه اشعار ظهیرالدوله نشان می‌دهد که او از افعال معلوم بسیار بیشتر از افعال مجهول استفاده کرده و جمله‌های او غالباً از نوع خبری و گاه بسیار ساده است. در این میان، نظرات اجتماعی وی ایستادگی او در برابر انواع گفتمان‌های قدرت را نشان می‌دهد: «ز ظلم و جور شاهند و وزیرند/ وگرنه جمله محتاج و فقیرند» (ظهیرالدوله، همان:) و نمونه‌های دیگر.

وجه‌های جمله

وجهیت مفهومی مهم برای ارزش‌های رابطه‌ای و بیانی در دستور است و با اقتدار گوینده و نویسنده سر و کار دارد (Fairclough, 2009: 193). سه وجه اصلی جمله‌ها خبری، پرسشی و امری است. در این میان، قطعیت جمله‌های خبری

خویش از آن‌ها بهره گرفته است. همچنین، انواع ضرب‌المثل‌ها و نیز اشاره به داستان‌های کهن (فریدون، جم و کیکاوود) بیانگر استفاده ظهیرالدوله از آن‌ها با هدف ابلاغ گفتمان اجتماعی و فرهنگی است.

سطح تبیین: کردار اجتماعی

در حالی که تفسیر چگونگی بهره‌جستن از دانش زمینه‌ای در پردازش گفتمان را مورد توجه قرار می‌دهد «تبیین به شالوده اجتماعی و تغییرات دانش زمینه‌ای و البته به بازتولید آن در جریان کنش گفتمانی می‌پردازد» (Fairclough, 2009: 158). هدف از مرحله تبیین، توصیف گفتمان به عنوان بخشی از یک فرایند اجتماعی است. تبیین نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای اجتماعی، گفتمان را تعیین می‌بخشد و گفتمان‌ها چه تأثیرات بازتولیدی می‌توانند بر آن ساختارها بگذارند.

تحلیل گفتمان در سطح تبیین، بر شناسایی ساختارها و روابط فرهنگی و اجتماعی تأکید می‌کند که «تا حدودی غیر گفتمانی‌اند و بستر گسترده‌ای را تشکیل می‌دهند که کردار گفتمانی را هم شامل می‌شود» (Fairclough, 2009: 237) و نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای اجتماعی موجب پدید آمدن متن شده‌اند و در مقابل، کردارهای گفتمانی چگونه آن‌ها را بازتاب داده‌اند. به این منظور، بررسی اجمالی وضعیت سیاسی و اجتماعی ایران در روزگار ظهیرالدوله الزامی است.

اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران در دوره قاجار

دولت قاجار، یک دولت ایلی و قبیله‌ای بود که شاه در رأس هرم اجتماعی قرار داشت و بعد از او شاهزادگان و عمال دیوانی قرار داشتند. «حاکمیت این دودمان در مرکز به واسطه وزراء، درباریان، میرزاها، مستوفیان و اشراف اعمال می‌شد که القابی چون «السلطنه»، «الدوله» و «الممالک» داشتند، اما بر سایر مناطق کشور با استفاده از اعیان محلی، خان‌ها، اربابان، تجار و مجتهدین حکومت می‌کردند» (Abrahamian, 2014: 28-29). استبداد شاه، ظلم و ستم شاهزادگان و حکام ولایات، اختلاف طبقاتی، فقر و بیماری از معضلات اصلی مردم آن دوران بود. در این دوره به دلیل حضور هیئت‌های سیاسی کشورهای غربی و نیز اعزام گروه‌های مختلف سیاسی و فرهنگی به اروپا، جامعه ایران از تحولات کشورهای دیگر در زمینه‌های مختلف تأثیر پذیرفت.

صفا ضمن این که بر وزن مثنوی معنوی و به شیوه داستان‌پردازی مولانا و با سبک «داستان در داستان» سروده شده، به صورت مستقیم نیز از ایات این اثر سترگ بهره گرفته است: «شمه‌ای بشنو ز قول مولوی / که بیان فرموده اندر مثنوی: آرزو بگذار تا رحم آیدش / آزمودم، این چنین می‌بایدش» (ظهیرالدوله، همان: ۴۵). منظومه «رعنا و زیبا» بر وزن خسرو و شیرین نظامی سروده شده و موضوع آن عاشقانه است، اما همانند خسرو و شیرین، دربرگیرنده مضامین اخلاقی، اجتماعی و عرفانی است. مثنوی «مجمع الاطوار» بر وزن مخزن‌الاسرار نظامی سروده شده و محتوای کلی آن نیز مباحث عرفانی است. «رساله واردات» اگرچه دربردارنده گفتمان‌های اعتقادی، عرفانی و فرهنگی ظهیرالدوله است، اما بیشتر بیانگر گفتمان اجتماعی شاعر است؛ بنابراین، اگر با تسامح، اشعار اجتماعی، سیاسی و انتقادی را نوع ادبی (ژانر) به شمار آوریم، در مجموعه اشعار ظهیرالدوله میان ژانرهای مختلف جمع صورت گرفته است، به این معنی که در این منظومه‌ها که اصولاً ماهیت عرفانی دارند، جدی‌ترین مباحث انتقادی اجتماعی، سیاسی و فرهنگی نیز در کنار یک دیگر مطرح شده‌اند: «تو این‌هایی که بینی، حلق و دلق است / نباشد کار حق بل جعل خلق است - کجا حق گفت خنجر ساز و شمشیر؟ سنان و سیخ و میخ و تیر و زنجیر؟ - کجا حق کرد شخصی صاحب افسر؟ برای سلطنت با توپ و لشکر؟... نباید خود قبول ظلم کردن / به بند بندگی گردن نهادن» (ظهیرالدوله، همان: ۳۰۰).

بینامتنیت در اشعار ظهیرالدوله

در تحلیل گفتمان، برای بررسی رابطه متن با بافت تاریخی و اجتماعی آن، از رویکرد بینامتنیت استفاده می‌شود، زیرا این رویکرد وابستگی متن را با گفتمان‌ها و متن‌های قبل از خود نشان می‌دهد. فرکلاف بر این باور است که «تحلیل‌های بینامتنی، نقش واسطه مهمی در به هم پیوستن متن و بافت دارند» (Fairclough, 2009: 158). ویژگی‌های بینامتنی یک متن از خلال مشخصه‌های زبانی آن بازشناخته می‌شوند (همان: ۱۲۳). بررسی بینامتنیت در اشعار ظهیرالدوله، مفاهیم اعتقادی و عرفانی از پیش موجود از جمله: «شاه ولایت اسدالله علی / کاشف اسرار خفی و جلی - گفت که صوفیست ملبس به صوف / تا که بیاید ز حالش وقوف» (ظهیرالدوله، همان: ۲۶۴) و همچنین اشعار دیگر شاعران عارف را نشان می‌دهد که ظهیرالدوله در تبیین گفتمان اعتقادی و عرفانی

ظهیرالدوله با تأسیس انجمن اخوت و انواع فعالیت‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در خانقاه صفی‌علیشاهی، آن را از حد کاربرد منحصرأطریقتی خارج کرده و در آن به فعالیت‌های نوگرایانه و دموکراتیک پرداخت. برخی از فعالیت‌های نوین عبارت بودند از: تأسیس مدرسه معرفت در کنار انجمن اخوت، برگزاری کنسرت‌های موسیقی به مناسبت‌های مختلف، چاپ نشریه، اجرای نمایش‌های تخیلی (فانتوم) در تالار انجمن، برگزاری نمایشگاه آثار هنری و صنایع دستی با حضور بانوان و موارد دیگر.

بحث و نتیجه‌گیری

در تحقیق حاضر، مجموعه اشعار ظهیرالدوله بر مبنای راهبردهای کارآمد «تحلیل گفتمان انتقادی» نورمن فرکلاف، در سه سطح «توصیف»، «تفسیر» و «تبیین» ارزیابی شد. نتایج حاکی از آن است که کردارهای گفتمانی ظهیرالدوله با کردارهای اجتماعی دوره قاجار ارتباط مستقیم دارد. بررسی در سطح توصیف نشان داد که نوع نامدهی و هویتبخشی مشارکان «مثبت» و «منفی» در اشعار ظهیرالدوله، بیانگر فضای اجتماعی زورمدارانه، گروه‌بندی‌های تنش‌آلود و ناآگاهی وسیع مردم در عصر قاجاری است. مشارکان «مثبت» (شامل خداوند، بزرگان دین و عرفان و غیره) بیانگرهای باورهای محکم اعتقادی ظهیرالدوله و مشارکان «منفی» (شامل حاکمان ظالم، قدرتمندان زورگو، صوفیان غیر حقیقی، دزدان، راهزنان و به ویژه طیف وسیع عوام نادان و لابلالی) بیانگر اوضاع نابه‌سامان دوره قاجار است. همچنین، ظهیرالدوله از افعال معلوم بسیار بیشتر از افعال مجهول استفاده کرده و جمله‌های او غالباً از نوع خبری و بیانگر قاطعیت و اعتقاد او به نظراتش است. در این میان، نظرات اجتماعی وی ایستادگی او در برابر انواع گفتمان‌های قدرت را نشان می‌دهد، به ویژه که ظهیرالدوله با استفاده پرسامد از ضمیر «ما» همواره خود را در زمره محرومان جامعه و شریک آلام آنان قلمداد کرده است.

نتایج تحلیل در سطح تفسیر نشان می‌دهد که ظهیرالدوله در اشعار خویش از ژانرهای از پیش موجود متعدد بهره گرفته و مجموعه‌های شعری خود را با نگاه به آثار بزرگان عرفان و ادب، به خصوص مثنوی معنوی و آثار نظامی، از جمله مخزن الاسرار او تدوین کرده است. این بهره‌گیری هم مقوله ساختار و هم مقوله مفاهیم را شامل شده است.

پیامدهای این تغییرات، به تحولات وسیعی منجر شد که در دو دسته تحولات مثبت و منفی قابل دسته‌بندی است. مهم‌ترین تحولات منفی از بی‌کفایتی شاهان قاجار در جنگ‌های ایران و روسیه و با جدا شدن بخش‌های وسیعی از سرزمین ایران در شرق و شمال شروع شد و با اعطای امتیازات مختلف، از جمله امتیاز رویترا، امتیاز تنباکو و امتیاز نفت به بیگانگان در برابر دریافت مبالغ ناچیز، باز گذاشتن دست بیگانگان در امور کشور، وجود اختلافات مذهبی و شورش‌های فرقه‌ای مانند شیعه و سنی، بایبه، شیخیه و غیره، اوضاع نابه‌سامان اقتصادی و شیوع بیماری‌های فراگیر ادامه یافت. مهم‌ترین تحولات مثبت این دوره اما شامل اقدامات اصلاحی شاهان و شاهزادگان قاجار، از جمله نوسازی در ارتش، نوسازی در دانش پزشکی، اصلاح امور دولتی و حکومتی، اصلاح دستگاه عدالت، ایجاد مجلس مصلحت‌خانه، اجازه فعالیت به اقلیت‌های دینی، نوسازی در وسایل ارتباطی، نوسازی در رسانه‌های اجتماعی شامل روزنامه و نشریه، نوسازی در نظام آموزشی و راه‌یابی دختران به مدارس، تشکیل انجمن‌های صنفی مانند مجمع آدمیت و انجمن اخوت و ایجاد کارخانه‌های مختلف بوده است.

وضعیت عرفان و تصوف

اگرچه جریان عرفان و تصوف در ابتدای دوره قاجار با سرکوب تبعید، تکفیر، شکنجه و قتل مواجه بود، اما به تدریج و ضمن این که تغییراتی در تفکر صوفیه ایجاد شد، عارفان با نزدیک شدن به علما و درباریان، به عرفان و تصوف اعتبار و تجدید حیات دوباره بخشیدند. برخی از فرقه‌های متصوفه دوره قاجار با تأثیرپذیری از تحولات سیاسی و اجتماعی، رویکردهای صوفیانه متفاوت‌تر از گذشته در پیش گرفته، ضمن انجام فعالیت‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی، قدم در راه مبارزه نظری در جنبش مشروطه گذاشتند. شواهد نشان می‌دهند که در دوره قاجار و در آستانه ورود ایران به دنیای مدرنیته، شاخه عرفان اجتماعی نمود بسیار پررنگ‌تری یافته بود. این شاخه در مقایسه با عرفان فردی و تولید محتوای ادبی-عرفانی، رفتاری بسیار پیشروانه‌تر در پیش گرفته، ضمن حفظ هویت و آموزه‌های عرفان کلاسیک، متناسب با اقتضای جامعه، در قالب تشکیل‌دهندگان نخستین انجمن‌های سری و احزاب، تلاش‌ها و فعالیت‌های گسترده و چشمگیری در فراهم‌آوری زمینه‌های نوین آموزش، بیداری، همدلی و مشارکت اجتماعی داشته‌اند. در این میان،

تقابل گفتمانی یا پادگفتمان ایجاد کرده است و راه برون رفت از گفتمان حاکم را حرکت همگانی به سوی آگاهی و مبارزه با ظلم می‌داند که متناظر با عملکردهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی وی است.

بررسی اشعار ظهیرالدوله در سطح تبیین نیز نشان می‌دهد که اشعار او بازتاب روشن تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی دوره قاجار است. ظهیرالدوله در اشعارش با همراهی با توده‌های مردم، ضمن روشنگری در زمینه مسائل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، از جایگاه منتقد و ایده‌پرداز،

منابع

صفایی، ابراهیم (۱۳۶۳). رهبران مشروطه، چاپ سوم، تهران: جاویدان.

ظهیرالدوله، علی‌خان (۱۳۶۷). خاطرات و اسناد ظهیرالدوله، به کوشش ایرج افشار، چاپ دوم، تهران: زرین.

فرکلاف، نورمن (۱۳۸۷). تحلیل انتقادی گفتمان، ترجمه فاطمه شایسته پیران و دیگران، چاپ دوم، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ها.

فیلیپس، لوئیز؛ یورگنسن، ماریان (۱۳۸۹). نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه هادی جلیلی، تهران: نشر نی.

مدرسی چهاردهی، نورالدین (۱۳۸۹). سیری در تصوف، تهران: اشراقی.

مریدی، محمدرضا؛ تقی زادگان، معصومه (۱۳۹۱). گفتمان‌های هنر ملی در ایران، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال هشتم، شماره ۲۹: ۱۳۹-۱۶۰.

معیرالممالک، دوستعلی (۱۳۹۰). رجال عصر ناصری، به کوشش خدیجه نظام‌مافی، تهران: تاریخ ایران.

میلز، سارا (۱۳۹۲). گفتمان، ترجمه فتاح محمدی، تهران: هزاره سوم.

یار محمدی، لطف‌الله (۱۳۸۵). ارتباطات از منظر گفتمان‌شناسی انتقادی، تهران: هرمس.

یزدی، میثم (۱۳۹۷). روش‌شناسی تحلیل گفتمان انتقادی سازمانی فرکلاف در مطالعات سازمانی و رویدادی هنر، پژوهشنامه فرهنگستان هنر، دوره دوم، شماره ۱: ۱۱۴-۱۳۲.

آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۴). تاریخ ایران مدرن، ترجمه محمدابراهیم فتاحی، چاپ یازدهم، تهران: نی.

آدمیت، فریدون (۱۳۴۹). اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده، تهران: خوارزمی.

آقا گل زاده، فردوس (۱۳۸۵). تحلیل گفتمان انتقادی، تهران: علمی و فرهنگی.

افشار، ایرج (۱۳۶۷). خاطرات و اسناد ظهیرالدوله، به کوشش ایرج افشار، چاپ دوم، تهران: زرین.

آقامحمدحسینی، میترا (۱۳۹۹). «ظهیرالدوله»، دانشنامه تهران بزرگ، جلد ۲، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

آل داود، سید علی (۱۳۹۹). «اخوت، انجمن»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، جلد ۴، تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.

پالتریج، برایان (۱۳۹۹). درآمدی بر تحلیل گفتمان، ترجمه طاهره همتی، تهران: نشر نویسه پاریسی.

رهبر، بهزاد؛ محمودی بختیاری، بهروز؛ کریم خانلویی، گیتی (۱۳۹۱). «رابطه جنسیت و قطع گفتار»، جستارهای زبانی، شماره ۱۲: ۱۳۵-۱۴۸.

زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۴۴). ارزش میراث صوفیه، تهران: امیرکبیر.

شعبان زاده لمر، بهمن (۱۳۸۶). میرزا علی‌خان ظهیرالدوله، حکمران اصلاح‌خواه و درویش دموکرات، رشد آموزش تاریخ، شماره ۲۹: ۴۳-۴۸.

صفایی، ابراهیم (۱۳۵۷). ده نفر پیشتان، تهران: شرق.

COPYRIGHTS

© 2024 by the authors. Licenses PNU, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY4.0) (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>)